

К. О. ІЛЬЮЩЕНКОВА

Катерина Олегівна Ільющенкова, аспірант Національної академії прокуратури України

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДОНОРСТВА ГРУДНОГО МОЛОКА

Грудне вигодовування стало одним із ключових питань охорони здоров'я новонароджених та дітей на кожному етапі їх розвитку. В Україні донорство грудного вигодовування законодавчо не визначено, проте успішно функціонує на практиці, адже користь та позитивний вплив його на організм дитини не викликає сумнівів. Зарубіжний досвід ґрунтується передусім на правовому регулюванні донорства грудного молока та функціонуванні банків донорського грудного молока. Тому доцільно перейняти позитивний досвід успішних країн у розвитку донорства грудного молока.

Відносини донорства грудного молока не є новими для держави. Історія свідчить про те, що користь та лікувальний вплив грудного молока на людський організм відкрили для себе вже давно. З розвитком медицини, інформаційної політики та свідомості суспільства в цілому грудне вигодовування стало першочерговою ланкою у забезпеченні здоров'я немовлят та їх належного догляду, особливо коли цього потребує лікувальний процес. Проблемою відносин донорства грудного молока є насамперед їх невизначеність на законодавчому рівні та відсутність правового регулювання, що значно гальмує їх розвиток та несе загрозу для життя й здоров'я людей, які потребують грудне молоко в процесі лікування.

Донорство грудного молока та його правове регулювання в Україні не досліджувалося жодним науковцем. Проте частково ці відносини досліджували С. О. Линник, О. В. Сапронов, В. Ю. Альбицький, праці яких використовувалися в роботі. Окрім цього, донорство грудного молока досліджують зарубіжні науковці: О. Л. Лукоянова, Lois DW Arnold, Phoebe Ramsey, David Stephanie Dawson та інші.

Мета та завдання статті полягають у вивченні еволюції правового регулювання донорства грудного молока та зарубіжного досвіду, а також у визначенні проблем правового регулювання донорства та шляхів їх вирішення.

Право на донорство, визначене в ЦК України, включає в себе виключний перелік об'єктів донорства. Такий перелік потребує розширення з огляду на те, що в суспільстві існують відносини, ознаки яких збігаються із загальними ознаками права на донорство, а тому правовідносини, пов'язані з ними, повинні бути регламентовані в законодавстві. Такими об'єктами донорства є грудне молоко. Важко назвати відносини надання грудного молока новими, які щойно виникли в сучасному суспільстві, адже з історичного досвіду поняття «донорство грудного молока» вже було прописано в нормативно-правових актах минулого століття. Історія донорства грудного молока взяла свій початок паралельно із донорством крові. Так, молоко молодих жінок та кров страчених юнаків використовувались з метою омолодження¹. В епоху зародження прогресивної медицини в 1928 р. при Державному науковому інституті охорони материнства і дитинства (м. Москва) відкрили один із перших в СРСР пунктів забору жіночого молока. Надзвичайний вклад у вирішення проблеми вигодовування немовлят вніс професор Р. О. Лунц. Він вперше в країні запропонував і реалізував принцип вигодовування немовлят зцідженим грудним молоком замість прикладання до грудей годувальниці в умовах стаціонарів і будинків немовлят². Перше законодавче закріплення поняття донорських пунктів забору грудного молока визначене в наказі МОЗ СРСР «Про покращення суспільного виховання і підготовки дітей до навчання в школі» № 666 від 12 червня 1986 року. Так, у п. 5 додатку № 2 до Наказу зазначено про штат годувальниць в будинку дитини з кількістю місць понад 100, де організується донорський пункт по забору грудного молока, штат годувальниць встановлюється з розрахунку 1 посада на 6 дітей у віці до 1 року³.

Організація забору грудного молока була визначена у додатку № 3 до наказу МОЗ СРСР Інструкція по організації і проведенні комплексу санітарно-прогієпідемічних заходів в відділеннях для новонароджених і недоношених дітей дитячих лікарень від 20 квітня 1983 р. № 440. Так, згідно з п. 5.15 зціджене в домашніх умовах грудне молоко приймають у відділенні лише від здорових матерів. Розширюється надходження зцідженого молока з прикріплених пологових будинків. Молоко від матерів з маститом, а також хворих іншими захворюваннями (туберкульоз, гострі респіраторні, гострі кишкові інфекції та інше) забору не підлягає. На емкостях, в яких поступає зціджене грудне молоко з пологового будинку, повинна бути помітка про час пастеризації грудного молока і підпис медичної сестри, відповідальної за пастеризацію⁴.

Користь грудного вигодовування не викликала жодних сумнівів, тому для здорового розвитку новонароджених, в тому числі в умовах обмеженого простору, наказом МВС СРСР «Про затвердження інструкції по медичному забезпеченні осіб, які утримуються в слідчих ізоляторах і виправно-трудових установах МВС СРСР» від 17 листопада 1989 р. № 285 з дотриманням міжнародно-правових актів щодо забезпечення прав дитини в п. 9.25 передбачено, що медичні працівники повинні прагнути до максимального збереження груд-

ного вигодовування. При відсутності грудного молока в матері дитина отримує грудне молоко годувальниці чи донорське, чи сухі адаптовані молочні суміші. При будинку дитини організовується молочна кухня⁵.

Зазначені нормативно-правові акти втратили чинність, а тому на сучасному етапі поняття «донорство грудного молока» в законодавстві не існує і відносини надання грудного молока жодним чином безпосередньо не врегульовані.

У світі питання грудного вигодовування стоїть дуже гостро. ВООЗ розробляє міжнародні нормативно-правові акти та рекомендації з вищезазначених питань. Незважаючи на те, що в Україні донорство грудного молока на законодавчому рівні ще не визнано, політика грудного вигодовування спрямована на його розвиток. Так, С. О. Линник у статті «Стан впровадження в Україні глобальної стратегії ВООЗ щодо годування дітей грудного і раннього віку»⁶ згадує про програми розвитку грудного вигодовування, проте жодна з них не передбачає використання донорського грудного молока та критерії безпеки такого продукту.

Загальновідомі міжнародно-правові акти, такі як Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1967 р., Конвенція про права дитини 1989 р. прямо не вказують на права дитини на грудне годування чи обов'язки батьків щодо конкретних продуктів харчування, але це, без сумніву, не виключає такого права. Наведені акти містять загальні норми, які мають велике правове поле для їх застосування. До прикладу, ст. 1, 2 Загальної декларації прав людини проголошує рівність всіх, ст. 25 зазначає, що кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї; також материнство і дитинство дають право на особливе піклування і допомогу. Таким чином, всі люди рівні, включаючи дітей, які мають право на здорове харчування, яке повністю забезпечує їх здоровий фізичний та психічний розвиток. Крім цього, для недоношених дітей чи дітей, які мають певні медичні показання щодо грудного вигодовування, грудне молоко є не лише продуктом харчування, а й життєво необхідним. Отже, можна вважати його лікарським засобом. У силу різних обставин дехто із дітей не може отримувати грудне молоко (смерть матері, народження сурогатною матір'ю та інші факти). Таким чином, обмежується їх права, передбачені декларацією. У такому випадку держава повинна брати на себе зобов'язання і забезпечувати такі права шляхом передбачення гарантій безпеки використання донорського грудного молока. Доцільно в законодавстві України для забезпечення прав дитини міжнародними нормативно-правовими актами передбачити право дитини на грудне вигодовування і забезпечити її нормальний фізичний та психічний розвиток. Окрім цього, відповідно, крім права на донорство грудного молока необхідно передбачити право жінки на розпорядження своїм грудним молоком, що є ширшим за своєю суттю за право на донорство грудного молока.

У багатьох країнах світу нормативно-правові акти врегульовують певним чином право грудного вигодовування та право на донорство грудного молока. До прикладу, Цивільний кодекс Каліфорнії 1872 р., в Нью-Йорку, Техасі є закони, пов'язані з закупівлею, обробкою, розповсюдженням чи використанням грудного молока⁷.

Україна займає пасивну позицію в розвитку донорства грудного молока і жодним чином не сприяє йому. Законодавчого закріплення поняття «донорство грудного молока» немає, а грудне молоко не визнане об'єктом донорства. Лише Податковий кодекс України згадує поняття «донорство грудного молока» в п. 165.1 – до загального місячного (річного) оподатковуваного доходу платника податку не включаються такі доходи: п. 165.1.33 сума, отримана платником податку за здавання ним крові, грудного жіночого молока, інших видів донорства, яка виплачується з бюджету чи бюджетною установою. Таким чином, у Податковому кодексі України зазначається про ще один об'єкт донорства «грудне молоко», хоча правовідносини донорства грудного молока не врегульовано жодним нормативно-правовим актом. Окрім цього, зі змісту зазначеного пункту випливає, що отриманий дохід від реалізації грудного молока на підставі законодавчо не врегульованих відносин оподатковується, якщо платником була фізична особа. Таким чином, маємо абсурдну ситуацію: донорства грудного молока не існує як такого, але воно оподатковується.

Ще на початку ХХ ст. відкрився перший банк грудного молока в Австрії у 1909 р. при лікарні Святої Анни⁸.

На етапі розвитку донорства грудного молока знаходиться Австралія. Хоч у 2006 р. тут було відкрито банк грудного молока і на сьогодні існує вже п'ять банків, проте проблема безпосереднього законодавчого регулювання в них так і не вирішена. Цю проблему гостро обговорюють науковці у своїх працях.

В Австралії банк донорського грудного молока визначають як організацію, що збирає, зберігає, обробляє (для виключення ризику вірусної та бактеріальної інфекції) і передає пожертвуване грудне молоко. Донорське грудне молоко – це залишок людського молока, що забезпечується матір'ю для використання одержувачем, який не є дитиною донора. Таким одержувачем є дитина, яка народжена раніше терміну чи хвора. Донорське грудне молоко пожертвуване на добровільній основі, безоплатно і повинно бути надано лише на основі клінічної потреби одержувача. Обсяг послуг коливається, однак вони, як правило, забезпечують дітей, які народились раніше терміну (менш як 30–34 тижні вагітності), а також хворих немовлят, зокрема з високим ризиком чи з діагнозом некротизуючого ентероколіту. Банк грудного молока базується на:

- людському джерелі речовини (за аналогією з банками крові та тканин);
- безпеці харчових продуктів;
- етичних поглядах на донорство та інформованій згоді.

Стратегія управління ризиками для банку грудного молока охоплює три етапи:

I – збір донорського молока – у тому числі права донора, їх відбір та інше (з аналогічними критеріями, що й для донорів крові та їх компонентів), навчання і підтримка донорів, умови зберігання та транспортування донором грудного молока;

II – обстеження донорів, в тому числі тестування молока;

III – забезпечення донорським молоком – в тому числі права одержувача, лікарське призначення донорського молока, інформована згода, дозування і надання, відстеження, звіт, навчання персоналу, підтримка матерів у створенні своїх особистих поставок молока, а також питання відповідальності й страхування.

За відсутності будь-яких конкретних австралійських нормативних вимог до безпеки донорського людського молока один із банків розробив свої особисті принципи найкращої практики.

В Австралії, як і в Україні, з підвищенням обізнаності про користь і позитивний вплив грудного молока на організм дитини виникла концепція донорського грудного молока. Такий розвиток привів до створення сайтів, які пропагують та сприяють неформальному продажу, обміну грудного молока між особами. Сайти не несуть жодної відповідальності за безпеку донорського грудного молока.

При створенні Австралійської мережі банків грудного молока (далі – АМБГМ) доктор Бен Хартман менеджер PREM (Perdon Rotary Express Milk Bank) запропонував ряд цілей для АМБГМ:

- стимулювати і сприяти розповсюдженню передового досвіду в банківській справі донорського грудного молока в Австралії;

- забезпечити форум для обміну інформацією і координації, практики й оперативного розвитку для банку грудного молока в регіоні;

- організувати безперервне навчання для співробітників банку грудного молока;

- надавати експертні консультації і рекомендації для органів державної влади, що можуть бути відповідальними за управління банків грудного молока;

- сприяти тісним робочим відносинам з професійними асоціаціями, які працюють у банківській сфері грудного молока в регіоні і на міжнародному рівні;

- для того, щоб переконатися, що практика банківської справи грудного молока в Австралії завжди підтримує матерів, які годують грудним молоком своїх дітей.

Зазначені цілі були розроблені із посиланням на аналогічні цілі Австралійського форуму тканин і біотерапії (далі – АФТБ). АФТБ є організацією, яка представляє інтереси банків тканин по всій Австралії, а «банк тканин» визначається як організація, що отримує, обробляє та/або поширює тканини людини для трансплантації. Враховуючи, що це визначення виключає банк грудного молока від професійної належності до АФТБ, пропонується, щоб АМБГМ могла б виконувати схожу роль для банків грудного молока, зберігаючи при цьому тісні відносини з АФТБ і їх досвід в паралельній галузі.

Законодавство Австралії, так само як і України, не врегульовує безпосередньо донорство грудного молока. Австралія знаходиться на стадії розробки шляхів врегулювання зазначених відносин, тому створені банки грудного молока функціонують відповідно до нормативно-правової бази, що регулює безпеку харчових продуктів в Австралії та Новій Зеландії. У Кодексі харчових стандартів, який включає три стандарти, що стосуються банку грудного молока:

- стандарт 3.2.2 – практики харчової безпеки та загальні вимоги;

- стандарт 3.2.3 – харчових приміщень і обладнання;

- стандарт 3.3.1 – програми безпеки харчових продуктів для продовольчої служби для вразливих верств населення.

Якщо зазначені стандарти розглядати для донорського грудного молока, то вони потенційно охоплюють такі аспекти:

- консультування донорів щодо зцідження і подальшої обробки молока, наприклад, зберігання і гігієнічні вимоги до обладнання та тари, що використовуються донорами;

- прийом молока банком донорського молока, транспортування його згідно з установленим порядком;

- зберігання донорського молока в молочних банках, включаючи вимоги до температурного режиму;

- тестування на мікробіологічне забруднення молока або інших вимог;

- застосування технологічних процесів, наприклад, пастеризація;

- маркування донорського молока;

- обмеження на приміщення і для осіб, які можуть постачати донорське молоко;

- виявлення і відстеження донорського молока;

- очищення контейнерів і обладнання на молоко-банку;

- система контролю якості, наприклад, максимальний термін зберігання;

- пакетні процедури відкриття;

- санітарно-гігієнічні вимоги до обробки і приготування харчових продуктів.

У той час як стандарти продуктів харчування здебільшого врегульовують питання безпеки донорського грудного молока і можливість його неприйняття, обробки, переробки, зберігання і розподілу донорського грудного молока, то питання донорських прав, відбір і підбір, навчання та підтримка донорів, ймовірно, знаходиться поза віданням контролюючих органів.

Автори вважають, що продукт, який має традицію використання в якості харчового продукту в Австралії та Новій Зеландії, все ж може бути визнаний терапевтичним, якщо його надано з лікувальною метою.

Biologicals Regulatory Framework, що вступило в чинність 31 травня 2011 р., є частиною терапевтичних товарів Framework. Нормативно-правова база біопрепаратів регулює продукти на основі клітин та тканин людини в якості окремої групи терапевтичних товарів під назвою «Біопрепарати». Структура передбачає чотири «класи» з біопрепаратів залежно від ступеня ризику. Biologicals Regulatory Framework були узгоджені міністрами охорони здоров'я в 2006 р., банки молока людини тільки починали відтворення в Австралії. Будь-яке рішення щодо регулювання донорського грудного молока як біопрепарату, ймовірно, потребуватиме згоди міністрів охорони здоров'я. Якщо МОЗ таке рішення прийме, то віднесення донорського грудного молока до певного класу ризику вирішить певні питання, що стосуються послуг банків грудного молока та вимоги до вказаного закладу в рамках ліцензування та проходження аудиту для забезпечення якості, безпеки й ефективності.

Відсутність безпосереднього законодавчого врегулювання відносин донорства грудного молока в Австралії є проблемою, яка потребує свого вирішення. Австралія перебуває в перехідному періоді зі сталого функціонування правовідносин донорського грудного молока та банків грудного молока, які регулюються загальними нормами до створення мережі банків грудного молока і спроби визначити правову природу правовідносин, а як наслідок – забезпечити пряме правове регулювання донорства грудного молока. В Україні розвиток донорства грудного молока призупинився на етапі продажу на «чорному ринку» грудного молока, що створює велику небезпеку для життя та здоров'я дітей. Родини дітей, які за медичними показанням потребують грудного молока, загнані в глухий кут. Вихід із цієї ситуації вбачається лише при урахуванні ризиків: захворювання та інших наслідків, чи зараження з донорського грудного молока. З глибшим дослідженням і практичним розвитком цієї сфери виникає необхідність визнання грудного молока об'єктом донорства.

Отже, можемо зробити висновок, що відносини донорства грудного молока в Україні не є новими. Еволюція правового регулювання донорства грудного молока в сучасному вигляді взяла свій початок з 1983 року. Сьогодні в Україні відносини надання грудного молока існують на побутовому рівні, що жодним чином не врегульовані. Важливість негативних наслідків від купівлі-продажу, обміну, дарування грудного молока без законодавчо визначених вимог є беззаперечними. Законодавство зарубіжних країн передбачає створення організацій, які здійснюють забір, обробку, переробку, видачу грудного молока, що має назву «Банк грудного молока». Нормативно-правові акти зарубіжних країн спрямовані на забезпечення безпеки донорського грудного молока та уникнення ризиків шкоди на здоров'я дитини. Австралія – країна, де функціонує банк грудного молока та визнане донорство грудного молока, таким чином, країна на шляху прямого законодавчого врегулювання донорства грудного молока. Цей досвід не є постулатом і якщо стверджувати категорично про його перейняття в чистому вигляді, то виникне більше запитань, ніж відповідей. Проте політика Австралії у донорстві грудного молока є наочним прикладом країни перехідного періоду у правовому регулюванні зазначених відносин із забезпеченням безпеки донорського грудного молока людей, які мають в цьому потребу. Власне, діти в Україні також повинні бути захищеними, а їх права дотриманими, як і в інших країнах світу. Отже: 1) необхідно закріпити право дитини на грудне вигодовування та право жінки на розпорядження своїм грудним молоком; 2) на законодавчому рівні визнати донорство грудного молока; 3) пов'язані із цим відносини врегулювати на законодавчому рівні, де чітко прописати визначення понять, підстави виникнення, зміни, припинення правовідносин донорства грудного молока, зміст правовідносин, гарантії та інше; 4) ініціювати створення установи збору, переробки та видачі грудного молока, яка в світі має назву «Банк грудного молока»; 5) в процесі створення банків донорського грудного молока законодавчо забезпечити умови та вимоги щодо надання донорського грудного молока іншій особі (небіологічній дитині).

¹ Сапронов О. В. Історичний розвиток донорства та використання крові людини, а також його правового регулювання в Україні / О. В. Сапронов // Вісник Запорізького державного університету. – 2004. – № 1. – С. 176–180.

² Альбицкий В. Ю. Сбережение жизни младенца: от XVII до XXI века / В. Ю. Альбицкий, С. А. Шер // Проблемы социальной гигиены, здравоохранения и истории медицины. – 2014. – № 2. – С. 42–45.

³ Про покращення суспільного виховання і підготовки дітей до навчання в школі : наказ МОЗ СРСР № 666 від 12 червня 1986 р. : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_12150.htm

⁴ Інструкція по організації і проведенні комплексу санітарно-протиепідемічних заходів в відділеннях для новонароджених і недоношених дітей дитячих лікарень : наказ МОЗ СРСР від 20 квітня 1983 р. № 440 : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.med-pravo.ru/PRICMZ/1983/440/440-3.htm>

⁵ Про затвердження інструкції по медичному забезпеченні осіб, які утримуються в слідчих ізоляторах і виправно-трудових установах МВС СРСР : наказ МВС СРСР від 17 листопада 1989 р. № 285 : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://wfi.lomasm.ru/русский.приказы_сср_1917-1992/приказ_мвд_сср_от_17.11.1989_n_285_об_утверждении_руководства_по_медицинскому_обеспечению_лиц_содержащихся_в_следственных_изоляциях_и_исправ

⁶ Breastfeeding state laws – National Conference of State Legislatures and StateNet. – 22.12.2015 : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ncsl.org/research/health/breastfeeding-state-laws.aspx>

⁷ Как это сделано, как это работает, как это устроено / онлайн журн. «LiveJournal» : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kak-eto-sdelano.livejournal.com/283346.html>

⁸ Линник С. О. Стан впровадження в Україні глобальної стратегії ВООЗ щодо годування дітей грудного і раннього віку / С. О. Линник // Державне управління: удосконалення та розвиток. – 2013. – № 2 : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=543>

Резюме

Ильющенкова К. О. Особливості правового регулювання донорства грудного молока.

У статті проаналізовано еволюцію правового регулювання донорства грудного молока. Висвітлено сучасний стан розвитку донорства грудного молока. Вивчено зарубіжну практику в правовому регулюванні донорства грудного молока на прикладі Австралії. Визначено проблеми правового регулювання донорства грудного молока та запропоновано шляхи їх вирішення.

Ключові слова: донорство, донорство грудного молока.

Резюме

Ильющенкова Е. О. Особенности правового регулирования донорства грудного молока.

В статье проанализировано эволюцию правового регулирования донорства грудного молока. Отражено современное состояние развития донорства грудного молока. Изучено зарубежную практику в правовом регулировании донорства грудного молока на примере Австралии. Определены проблемы правового регулирования донорства грудного молока и предложены пути их решения.

Ключевые слова: донорство, донорство грудного молока.

Summary

Iliushchenkova K. Features of legal regulation of breast milk donation.

In the article the evolution of legal regulation of breast milk donation has been analyzed. The modern state of development of breast milk donation has been defined. The foreign practice in the legal regulation of breast milk donation on the example of Australia has been studied. The problems of legal regulation of breast milk donation have been defined and the ways of their solution have been proposed.

Key words: donation, donor, breast milk.

УДК 347.513

С. В. КУЛІЦЬКА

Софія Вікторівна Куліцька, аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка

КОМПЕНСАЦІЯ НЕМАЙНОВОЇ (МОРАЛЬНОЇ) ШКОДИ, ЗАПОДІЯНОЇ ВНАСЛІДОК ПРОТИПРАВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ / БЕЗДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ СУДОВОЇ ВЛАДИ

Проблематика компенсації немайнової (моральної) шкоди була та залишається однією з найбільш актуальних у юридичній науці та практиці. Нагальну потребу в її дослідженні можна простежити на прикладі зобов'язань із відшкодування (компенсації) шкоди, заподіяної органами судової влади, адже, незважаючи на наявність низки наукових праць як вітчизняних, так і зарубіжних науковців (О. О. Боярський, О. О. Отрадна, Р. О. Стефанчук, С. І. Шимон, О. М. Ерделевський, А. Е. Колієва, Є. В. Федорова, Р. Іосиф та інші), досі дискусійними як на рівні правової доктрини, так і правозастосовної практики є ряд надважливих питань, необхідність пошуку відповідей на які зумовила написання цієї статті.

Тож метою даної наукової статті є розкриття деяких проблемних питань компенсації немайнової (моральної) шкоди, заподіяної внаслідок протиправної діяльності/бездіяльності органів судової влади, а також виявлення можливих перспектив удосконалення правового регулювання і застосування цього способу захисту цивільних прав та інтересів в Україні.

Насамперед вважаємо за доцільне зауважити, що ключовою особливістю характеру немайнової шкоди, що заподіюється внаслідок протиправної діяльності/бездіяльності судових органів, є її соціальний аспект – применшення/втрата довіри до правосуддя, про що вже детальніше йшлося в одній із попередніх публікацій¹ автора цієї статті. При цьому, проводячи ранжування негативних наслідків за рівнем їх шкідливості, можемо з упевненістю стверджувати, що першочергову роль відіграватиме саме цей аспект заподіяної шкоди, про що також свідчать результати нещодавніх соціологічних досліджень². Безумовно, превалювання соціального аспекту шкоди призводить до істотного негативного кумулятивного ефекту, вплив якого може бути мінімізовано лише з допомогою комплексного системного підходу до вирішення існуючих проблем, у тому числі у сфері юридичної відповідальності суддів.

Слід також підкреслити, що названа вище особливість характеру немайнової шкоди, що заподіюється внаслідок протиправної діяльності/бездіяльності судових органів, обумовлює специфіку встановлення наявності такої шкоди, визначення її розміру, а також способу компенсації. Так, сучасною тенденцією є визнання юридичною наукою³ і практикою* існування презумпції наявності моральної шкоди у випадку порушення основоположних прав людини, оскільки в такий спосіб забезпечується реальний захист прав особи та юри-

© С. В. Куліцька, 2016

* Ця тенденція простежується як на рівні практики ЄСПЛ, так і на рівні практики судів України, які трактують презумпцію моральної шкоди як загальновідомий факт (обставину), що не потребує доказування згідно з ч. 2 ст. 61 ЦПК України.